Uniwersytet
im. Adama Mickiewicza
w Poznaniu

Sensus
Historiae
ISSN 2082–0860
Vol. LXIV (2026/3), s. 149-161
doi : 10.14746/sh.2026.64.3.010

„Rodzice moi rezolwowali się umieścić mnie u Jaśnie Oświeconej Księżnej Jejmości Sapieżyny". Młodzieńcze zapiski Stanisława Mikołaja Tretera z czasów pobytu na dworze Teofili Strzeżysławy z Jabłonowskich Sapieżyny[1]

"My Parents Resolved to Place Me under the Care of Her Serene Highness Princess Sapieha". Youthful Memoirs of Stanisław Mikołaj Treter from His Stay at the Court of Teofila Strzeżysława Sapieha, née Jabłonowska

Małgorzata Ewa Kowalczyk
malgorzata.kowalczyk@uwr.edu.pl
Uniwersytet Wrocławski
ORCID: 0000–0001–7623–1567

Abstract: Against the backdrop of memoir writing in the Stanisławian era, the diaries kept in childhood and youth by Stanisław Mikołaj Treter constitute a remarkable phenomenon. Texts of this kind, written by a minor in the second half of the eighteenth century, are indeed rare. The subject of this article is the young Treter's notes from the period of his stay at the court of Teofila Strzeżysława Sapieżyna, née Jabłonowska, presented as an important testimony to the process of education and the shaping of a young nobleman's attitudes. The starting point for the analysis is the parents' decision to place their seventeen-year-old son at a magnate court, which was intended to complement his earlier home education conducted by his father, Stanisław Kajetan Treter. The boy's notes, documenting his everyday life, reveal an orderly courtly reality dominated by chancellery duties, language learning, musical exercises, and religious practices. Participation in social and artistic life also played an important role, enabling the young author to internalize the norms governing elite society. The diaries of Stanisław Mikołaj Treter constitute a significant contribution to research on

[1] Artykuł powstał w ramach programu Ministra Edukacji i Nauki pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki", nr projektu NPRH/DN/SP/0249/2023/12 (Świat oczami dzieci i młodzieży. Krytyczna edycja dziecięcego i młodzieńczego piśmiennictwa pamiętnikarskiego z terenów Rzeczypospolitej Obojga Narodów do połowy XIX wieku).

© 2026. The Author(s). Published by Adam Mickiewicz University in Poznań, 2026. Open Access article, distributed under the terms of the Creative Commons license (CC BY-SA 4.0) Attribution-ShareAlike 4.0 International (https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/).

*Artykuł nadesłany: 01.07.2026; nadesłany po poprawkach: 24.10.2026; zaakceptowany: 29.10.2026.

the history of education, upbringing, and the history of travel. They also constitute a valuable source for exploring the mentality of the younger generation of the Polish nobility during the Enlightenment, shedding light on its values, everyday experiences, and perception of the world.

Keywords: childhood, youth, diaries, 18th century, Stanisław Mikołaj Treter, Teofila Strzeżysława Sapieha née Jabłonowska.

Streszczenie: Na tle pamiętnikarstwa doby stanisławowskiej dzienniki prowadzone w dzieciństwie i młodości przez Stanisława Mikołaja Tretera stanowią zjawisko wyjątkowe. Teksty tego rodzaju, spisywane ręką małoletniego autora w drugiej połowie XVIII w., należą bowiem do rzadkości. Przedmiotem artykułu są zapiski młodego Tretera z okresu jego pobytu na dworze Teofilii Strzeżysławy z Jabłonowskich Sapieżyny, ukazane jako istotne świadectwo procesu wychowania oraz kształtowania postaw młodego szlachcica. Punktem wyjścia rozważań jest decyzja rodziców o oddaniu siedemnastoletniego syna na dwór magnacki, który miał stanowić dopełnienie wcześniejszej edukacji domowej prowadzonej przez ojca, Stanisława Kajetana Tretera. Zapiski chłopca, dokumentujące jego codzienność, odsłaniają uporządkowaną rzeczywistość dworską, zdominowaną przez zajęcia kancelaryjne, naukę języków, ćwiczenia muzyczne oraz praktyki religijne. Istotną rolę odgrywał także udział w życiu towarzyskim i artystycznym, umożliwiający młodemu autorowi przyswojenie norm funkcjonowania w środowisku elit. Dzienniki Stanisława Mikołaja Tretera stanowią interesujący przyczynek do badań nad historią edukacji, wychowania oraz dziejami podróży. Są zarazem wartościowym źródłem do poznania mentalności młodego pokolenia polskiej szlachty doby oświecenia, odsłaniając jego system wartości, codzienne doświadczenia oraz sposób postrzegania świata.

Słowa klucze: dzieciństwo, młodość, dzienniki, XVIII wiek, Stanisław Mikołaj Treter, Teofila Strzeżysława z Jabłonowskich Sapieżyna.

W zasobach Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego Ukrainy we Lwowie jest przechowywane archiwum rodzinne Treterów[2]. Zespół ten obejmuje bogatą dokumentację o charakterze osobistym, na którą składają się m.in. korespondencja, dzienniki, pamiętniki, relacje z podróży, poradniki, a także materiały gospodarczo-prawne, takie jak rachunki, inwentarze, supliki czy testamenty[3]. Inicjatorem i twórcą tzw. *Archiwum Treterianum* był Stanisław Kajetan Treter, szambelan królewski, komisarz nadworny i lustrator ziemi stężyckiej, a zarazem tłumacz, pisarz i pamiętnikarz[4]. Dla histo-

[2] *Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie. Przewodnik po zasobie archiwalnym*, oprac. A. Krochmal, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych oraz Państwowy Komitet Archiwów Ukrainy, Warszawa 2005, s. 351-356; *Archiwa rodzinno-majątkowe w zbiorach państwowych we Lwowie. Informator*, oprac. S. Pijaj, Ministerstwo Kultury i Sztuki, Warszawa 1995, s. 36-37; N. Cariowa, *Archiwa rodowe Czajkowskich i Treterów w zbiorach Centralnego Państwowego Historycznego Archiwum Ukrainy we Lwowie*, „Miscellanea Historico-Archivistica", nr 9(1998), s. 119-128.

[3] Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie (dalej: CPAHUL), zespół 836, op. 1, Treterowie.

[4] V. Kaminskyi, M.E. Kowalczyk, *Stanisław Kajetan Treter*, [w:] Polski Słownik Biogra-

ryków stanowi on modelowy przykład twórcy archiwum rodzinnego, gdyż skrupulatnie gromadził zarówno własne pisma, jak i teksty autorstwa żony Agnieszki z Izbickich, syna Stanisława Mikołaja, a także innych przedstawicieli familii[5]. Stanisław Kajetan Treter jest autorem licznych słowników, poradników i rozpraw historycznych. Sporządził życiorysy swoich przodków, jak również prowadził szczegółowy dziennik zatytułowany *Biografia Stanisława z Lubomirskich Tretera, podkomorzego nadwornego Stanisława Augusta króla polskiego oraz Agnieszki z Izbickich jego małżonki*. Z dużą starannością opisał także dzieciństwo i młodość swojego syna, urodzonego w 1776 r. w Paryżu[6].

Stanisław Kajetan Treter i Agnieszka Izbicka poznali się w Warszawie wiosną 1771 r. Ich relacje stopniowo się zacieśniały, by po kilku latach doprowadzić do planów małżeńskich.

W styczniu 1775 r. Stanisław Kajetan poinformował rodziców, Mikołaja Tretera, pisarza ziemskiego stężyckiego i Barbarę z Chojeckich, o zamiarze poślubienia córki Jana Izbickiego, łowczego halickiego i Katarzyny z Horodyńskich. Spotkał się jednak ze stanowczym sprzeciwem ojca, który uważał, że Izbicka nie posiada majątku odpowiadającego pozycji rodziny Treterów. W tej sytuacji podporządkował się woli rodziców i rozpoczął starania o znalezienie bardziej zamożnej kandydatki na żonę. Tymczasem Anna Teresa z Ossolińskich Potocka, krajczyna wielka koronna, przygotowywała się do podróży po Europie, w której Agnieszka miała uczestniczyć jako dama dworu. Na prośbę Izbickiej w skład podróżnej kompanii został włączony również Stanisław Kajetan. Potocka poszukiwała osoby odpowiedzialnej za organizację wyjazdu i prowadzenie rachunków. Treter nadawał się do pełnienia tych obowiązków doskonale. Był starannie wykształcony, w latach 1767–1771 studiował w Saksonii, biegle władał kilkoma językami i posiadał doświadczenie zdobyte podczas kilkuletniego pobytu za granicą[7]. Licząca dziewięć osób

ficzny, t. 55, Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk oraz Towarzystwo Naukowe Societas Vistulana, Warszawa — Kraków 2023, s. 76-79; V. Kaminskyi, *Станіслав-Каєтан Третер (1744–1833) — укладач родового архіву*, „Наукові зошити історичного факультету Львівського університету", 2010, nr 11, s. 240-247.

[5] M.E. Kowalczyk, *Aktywność Agnieszki z Izbickich Treterowej w świetle dokumentów osobistych*, [w:] *Elżbiety, Ludwiki, Izabele. Kobiety w przestrzeni publicznej i prywatnej w Rzeczypospolitej XVIII wieku*, pod red. A. Danilczyka, P. Guzowskiego i W.F. Wilczewskiego, Muzeum Podlaskie w Białymstoku, Białystok 2025, s. 347-355; K. Korzon, *Fragment treterianów w Ossolineum*, „Ze skarbca kultury. Półrocznik Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich", 1990, nr 50, s. 155-173.

[6] M.E. Kowalczyk, *„Synu mój najmilszy...". Życie i edukacja Stanisława Mikołaja z Lubomirskich Tretera w latach 1776–1789, opisane przez ojca w trzystu listach*, „Biuletyn Historii Wychowania", 2011, nr 27, s. 59-70.

[7] V. Kaminskyi, *Studia Stanisława Kajetana Tretera na uniwersytecie w Lipsku w latach 60.*

kompania opuściła Warszawę 18 maja 1775 r. i 21 października dotarła do Paryża. Tam, 13 lutego 1776 r., Stanisław Kajetan i Agnieszka zawarli związek małżeński. Kilka miesięcy później, 19 listopada 1776 r., urodził się ich syn Stanisław Mikołaj[8].

Narodziny dziecka sprawiły, że Treterowie zaczęli przygotowywać się do powrotu do Rzeczypospolitej Obojga Narodów. W czerwcu 1777 r. opuścili Paryż i udali się w drogę do Wiednia. Tam Agnieszka zatrzymała się na kilka tygodni wraz z siedmiomiesięcznym Stasiem, natomiast Stanisław Kajetan wyjechał do kraju, aby przygotować dworek w Burzcu na przyjęcie rodziny. W należącym do Treterów majątku, położonym w ziemi stężyckiej, przyszło następnie na świat troje kolejnych dzieci: dwie córki i syn. Żadne z nich nie dożyło jednak dwóch lat. W rezultacie jedynym dzieckiem Agnieszki i Stanisława Kajetana, które osiągnęło wiek dorosły, pozostał ich najstarszy syn[9].

Małżonkowie skrupulatnie dokumentowali i archiwizowali wszystko, co wiązało się z rozwojem, wychowaniem i edukacją Stasia. Bezpośrednią refleksję nad tym procesem odnaleźć można w zapiskach Stanisława Kajetana Tretera, który wspominając pierwsze urodziny potomka zanotował: „Dzień ten z szczególną radością obchodziliśmy, zachowując z przywiązania rodzicielskiego ku tobie niektóre pamiątki w życiu i wychowaniu zebrane twoim”[10]. W maju 1778 r., kiedy chłopiec miał półtora roku, rodzice rozpoczęli „kolekcję” jego włosów. Były one systematycznie przycinane i odkładane do specjalnego „składu pism i rzeczy do życia Stanisława Mikołaja Tretera należących” — osobistego archiwum dziecka, które obejmowało również miary wzrostu i inne pamiątki[11]. Wśród nich znalazł się rejestr słów, których używał i wymawiał dwuletni chłopiec. Ojciec zanotował wówczas: „Ukontentowanie, które z szczebiotania twego czułem, dało mi pochop do tej zabawy”[12]. Elementem tego zbioru były także zeszyty z nauką kaligrafii, przepisywanymi sentencjami, różnego rodzaju rysunkami, a także listy, bileciki i dzienniczki.

XVIII wieku — źródła do tematu, [w:] *Źródła do dziejów staropolskich podróży edukacyjnych*, red. D. Żołądź-Strzelczyk i M.E. Kowalczyk, Oficyna Chronicon, Wrocław 2017, s. 363-378.

[8] M.E. Kowalczyk, *„W kompanii podróżnej krajczyny koronnej Anny Teresy Potockiej”. Zapiski z wojażu po Europie Stanisława i Agnieszki z Izbickich Treterów*, [w:] *Samotrzeć, w kompanii czy z orszakiem? Społeczne aspekty podróżowania w średniowieczu i w czasach nowożytnych,* red. M. Saczyńska i E. Wółkiewicz, Instytut Archeologii i Etnologii PAN oraz Niemiecki Instytut Historyczny w Warszawie, Warszawa 2012, s. 371-386.

[9] V. Kaminskyi, M.E. Kowalczyk, *Stanisław Kajetan Treter…*

[10] CPAHUL, zespół 836, op. 1, sygn. 1042, k. 15.

[11] *Ibidem*, k. 16 v.

[12] *Ibidem*, k. 19 v.

Przełomowym momentem w dzieciństwie Stasia okazał się grudzień 1783 r., kiedy u jego matki ujawniły się zaburzenia psychiczne[13]. Pełna opieka nad chłopcem spoczęła wówczas na Stanisławie Kajetanie Treterze. Ojciec poświęcał synowi wiele uwagi, starając się szczegółowo zaplanować jego codzienne zajęcia i edukację. Efektem tych starań było spisanie *Prawideł wychowania, pielęgnowania i edukowania mojego dziecięcia Stanisława*[14]. Dwa lata później, w listopadzie 1785 r., Treter podjął kolejne przedsięwzięcie o charakterze dokumentacyjnym. Postanowił utrwalić losy Stasia oraz proces jego kształcenia w cyklu listów adresowanych bezpośrednio do niego. W ciągu następnych czterech lat powstało trzynaście tekstów, z których każdy został poświęcony jednemu rokowi życia i edukacji chłopca. W pierwszym liście Treter przedstawił motywy podjęcia pracy. Pragnął szczegółowo opisać dzieciństwo Stasia i pozostawić mu świadectwo własnych starań wychowawczych. Podkreślał przy tym: „Jam jest nie tylko twoim ukochanym Ojcem, lecz oraz byłem zawsze i jestem twoim najpilniejszym nauczycielem”[15].

Stanisław Kajetan Treter był zwolennikiem kształcenia pozaszkolnego, do którego zaliczał edukację domową uzupełnianą następnie służbą dworską, mającą dopełniać wychowanie poprzez zaznajomienie z praktycznymi aspektami życia. Uważał, że jedynie środowisko domowe stwarza warunki pozwalające uchronić dziecko przed negatywnymi wpływami rówieśników. Do preferowania nauczania domowego nad szkolnym skłaniał go również brak zaufania do kompetencji nauczycieli oraz wątpliwości co do użyteczności przekazywanej przez nich wiedzy. W konsekwencji Staś pobierał nauki w domu pod bezpośrednim nadzorem ojca. Stanisław Kajetan Treter opracował niezwykle szczegółowy i wieloaspektowy program wychowawczy syna, obejmujący rozwój fizyczny (ćwiczenia, taniec, jazdę konną, pływanie, stolarstwo, strzelectwo), intelektualny (naukę historii, geografii, prawa, matematyki oraz języków obcych), estetyczny (kształcenie muzyczne, zwłaszcza grę na skrzypcach, a także rysunek) oraz moralno-religijny. Szczególną wagę przywiązywał do nauki języków — łacińskiego, francuskiego i niemieckiego — kładąc nacisk nie tylko na czytanie, pisanie i mówienie, lecz także

[13] M.E. Kowalczyk, *„Tyle razy stawałeś się smutną ofiarą nieszczęśliwej słabości rozumu matki twojej…”. Dzieciństwo w rodzinie dysfunkcyjnej w drugiej połowie XVIII wieku na przykładzie Stanisława Mikołaja Tretera*, [w:] *Lumen educationis per saecula. Refleksje o edukacji i kulturze,* pod red. K. Kanacińskiej-Łuczak, M. Nowickiego, K. Ratajczaka przy współpracy A. Wojewody, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2025, s. 201-207; *eadem*, *Choroba psychiczna w rodzinie w drugiej połowie XVIII wieku na przykładzie dzieciństwa Stanisława Mikołaja Tretera*, „Biuletyn Historii Wychowania” 2013, nr 30, s. 103-112.

[14] CPAHUL, zespół 836, op. 1, sygn. 984, k. 1-2.

[15] CPAHUL, zespół 836, op. 1, sygn. 1042, k. 2-2v. Por. M.E. Kowalczyk, *„Synu mój najmilszy…”. Życie i edukacja Stanisława Mikołaja…,* s. 60.

przekład. Zachęcał syna do lektury gazet, literatury pięknej, dokumentów prawnych oraz tekstów religijnych, traktując ją jako istotne narzędzie samodzielnego poznawania świata i formowania poglądów. Szambelan królewski, podobnie jak wielu przedstawicieli epoki oświecenia, był głęboko przekonany o możliwości i celowości kształtowania ludzkiej natury za pomocą odpowiednio dobranej lektury. Nie dziwi zatem jego staranność w doborze książek dla syna — miały one nie tylko przekazywać wiedzę, lecz także dostarczać budujących wzorców oraz inspirować do moralnie pożądanych postaw. I tak wybór pracy genewskiego lekarza Jacques'a Ballexserda *Sposób dla rodziców fizycznego wychowania dzieci…*[16] uzasadnił następująco:

> Dlategom ci ją do czytania obrał Synu mój, ażebyś przepisane w niej do zdrowia i edukacyji prawidła do siebie stosował i przy dozorze moim zachowywał. Roztrząsałem prócz tego wraz z tobą miejsca w tej książce zawierające historię i geografię, a nawet omyłki geografii polskiej, abyś i w tym odniósł z niej pożytek i naukę[17].

Z kolei za lekturą Daniela Defoe *Przypadki Robinsona Cruzoe*[18] przemawiał autorytet Jana Jakuba Rousseau, według którego była to najlepsza i najodpowiedniejsza książka dla dziecka:

> Tę książkę sławny Pan Russo (którego rozumnych maksym trzymam się w twoim wychowaniu) za najpierwszą nad wszystkie inne do czytania wieku twojego edukującym się dzieciom zaleca. […] A w przeciągu czytania godziny rozważaliśmy po małej cząstce wszystko co do pojęcia twego znalazłem snadnego i pożytecznego, a nade wszystko to miły mój Synu, co się tyczyło ułożenia dobrych w tobie obyczajów i przestrzeżenia cię o wadach, którym życie ludzkie podlega[19].

Treter podkreślał jednocześnie znaczenie modlitwy w życiu codziennym, uczestnictwa w nabożeństwach oraz studiowania katechizmu i żywotów świętych.

Codzienny rozkład zajęć chłopca był skrupulatnie zaplanowany. Stanisław Kajetan Treter dbał o to, by nawet podczas jego nieobecności syn miał zapewnione wartościowe zajęcia i unikał bezczynności. Szambelan królewski pisał w jednym z listów:

---

[16] J. Ballexserd, *Sposób dla rodziców fizycznego wychowania dzieci napisany po francusku przez P. Ballexerda, biegłego w sztuce doktorskiej, z francuskiego zaś na ojczysty język przetłumaczony,* Warszawa 1774.

[17] CPAHUL, zespół 836, op. 1, sygn. 1042, k. 52.

[18] D. Defoe, *Przypadki Robinsona Cruzoe. Z angielskiego języka na francuski przełożone i skrócone od p. Feutry, teraz ojczystym językiem wydane*, t. 1-2, Warszawa 1769. Kolejne wydania: Lwów 1774, Warszawa 1775.

[19] CPAHUL, zespół 836, op. 1, sygn. 1042, k. 53-53v.

> Sam, jako twój kochający Ociec i najpilniejszy nauczyciel koło oświecenia twojego tyle zawsze czuwałem i pracowałem, ile mi czas od nieuchronnych moich z domu wyjazdów i domowych zatrudnień wystarczał. A gdy sam być z tobą lub cię uczyć nie mogłem, wyznaczałem ci twoje zabawy, z których mi rachunek dawałeś[20].

Tak oto w 1786 r. dziewięcioletni Stanisław Mikołaj napisał dzienniczek, który prowadził od 14 do 31 stycznia. Zapiski powstały podczas nieobecności ojca, a okoliczności ich powstania można odtworzyć dzięki notatkom pozostawionym przez Stanisława Kajetana Tretera. Na początku stycznia chłopiec zachorował, a jego stan po pewnym czasie zaczął budzić niepokój ojca. Tymczasem szambelan królewski musiał udać się do Lwowa w związku z pilnymi sprawami urzędowymi wymagającymi jego obecności. Przed wyjazdem polecił synowi prowadzenie regularnych zapisków. W rezultacie powstał krótki dzienniczek, którego treść ograniczała się do notatek dotyczących codziennych posiłków spożywanych przez Stasia. Prowadzenie zapisków stanowiło nie tylko ćwiczenie w pisaniu, ale również sposób organizacji czasu podczas kilkunastodniowej rozłąki z ojcem[21].

W procesie wychowania młodego Tretera istotne miejsce zajmowało wdrażanie go do samodyscypliny, porządku i odpowiedzialności. Około dziesiątego roku życia chłopiec otrzymał szafę przeznaczoną do przechowywania garderoby, którą miał utrzymywać w należytym porządku. Ojciec przywiązywał również dużą wagę do rozwijania u syna praktycznych umiejętności związanych z zarządzaniem folwarkiem. Zdobytą wiedzę ekonomiczną i rolniczą Staś wykorzystywał następnie podczas prac we własnym ogródku. Zajęcia gospodarskie nie mogły jednak zakłócać toku jego edukacji. Stanisław Kajetan dbał o regularny rozkład dnia syna, a czas przeznaczony na naukę podlegał ścisłej kontroli. Każda godzina lekcji była „utrzymywana jak najregularniej podług klepsydry"[22].

W systemie wychowawczym Tretera istotną rolę odgrywały również nagrody i kary związane z codziennym pożywieniem. Ojciec wykorzystywał je jako środek zachęcający do pilności, a w przypadku zaniedbywania obowiązków lub braku odpowiedniego zaangażowania ograniczał Stasiowi dostęp do ulubionych potraw. „Korzystając w tym wieku z apetytu twojego, dogadzaniem mu pomnażałem w tobie chęć do większej aplikacyji, a wstrzymaniem go w późniejszych latach karałem opóźnienie lub lenistwo twoje" — opisywał

[20] *Ibidem*, k. 70-70v.

[21] M.E. Kowalczyk i D. Żołądź-Strzelczyk, *Żywienie dziecka w polskiej rodzinie szlacheckiej w drugiej połowie XVIII wieku na przykładzie Stasia Tretera,* „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej" 2022, 70 (4), s. 419-433.

[22] CPAHUL, zespół 836, op. 1, sygn. 1042, k. 83v.

rok 1782 Stanisław Kajetan[23]. Jak wynika z jego zapisków, praktykę tę stosował przez wiele lat. Jeszcze w 1788 r., gdy syn miał dwanaście lat, zanotował: „Utrata śniadania, podwieczorku, jednej potrawy na obiedzie lub na kolacyji, czyniła cię częstokroć lepszym i pilniejszym"[24]. Niewykluczone, że inspiracją dla tej metody wychowawczej były poglądy Rousseau, który uważał, że za pomocą pożywienia można oddziaływać na zachowanie dziecka oraz kształtować jego ciało i umysł[25].

W listopadzie 1789 r., w dniu czternastych urodzin, Stanisław Mikołaj — niewątpliwie zmotywowany przez ojca — rozpoczął prowadzenie dziennika. Już na jego wstępie zaznaczył:

> Zacząłem od dnia 19 tego miesiąca i roku bieg życia mojego opisywać. Do czasu zaś tego, zacząwszy od mego urodzenia, Ociec mój najukochańszy całe moje życie i całą edukacyję zawarł i ręką swoją opisał w listach 13 do mnie obróconych, które się w osobnej książce pieczęcią Ojca mojego zamkniętej w schowaniu u mnie znajdują, z tym wyraźnym Ojca mojego rozkazem, abym tej książki bez pozwolenia ojcowskiego nie odpieczentywywał i nie czytał[26].

Młody Treter prowadził dziennik przez blisko cztery lata. Jego zapiski urywają się 26 kwietnia 1794 r. słowami: „Już od tych dni tego miesiąca dziennik życia mego pisać zaprzestałem"[27]. Postawą syna był zawiedziony ojciec, który uważał, że porzucenie pisania to jeden z wielu negatywnych skutków oddania go na wychowanie dworskie. Stanisław Mikołaj przebywał na dworze krajczyny wielkiej litewskiej Teofili Strzeżysławy z Jabłonowskich Sapieżyny od sierpnia 1793 do czerwca 1796 r. W czasach staropolskich rezydencje magnackie pełniły funkcję nie tylko centrów życia towarzyskiego, ale także miejsc uzupełniających edukację młodzieży szlacheckiej. Poszerzały one wiedzę o elementy praktyczne przez obcowanie z ludźmi, przypatrywanie się funkcjonowaniu rozmaitych instytucji i uczestniczenie w ich działalności. Oczywiście poszczególne ośrodki bywały różne, stąd i ocena ich roli edukacyjnej przez ówczesnych pedagogów czy myślicieli nie była jednoznaczna. Najczęściej zarzucano magnackim dworom, że wpajają młodzieży butę, przyzwyczajają do próżniaczego i hulaszczego trybu życia, a nawet bezwstydu. Powszechnie zalecano więc, aby rodzice nie posyłali

[23] *Ibidem*, k. 40.

[24] *Ibidem*, k. 86v.

[25] A. Rosenberg, *Food for Thought in Rousseau's Emile*, „Lumen", 1995, t. 14, s. 97-108.

[26] CPAHUL, zespół 836, op. 1, sygn. 800, Stanisław Mikołaj z Lubomirskich Treter, *Dziennik życia mego 1789–1794,* k.2.

[27] *Ibidem*, k. 98v.

tam synów bez uprzedniego, starannego wychowania moralnego, religijnego i obyczajowego[28].

Dla szambelana królewskiego Stanisława Kajetana Tretera oddanie syna na dwór Teofili Strzeżysławy Sapieżyny był ogromną szansą na jego „wejście w wielki świat", zdobycie towarzyskiej ogłady, cennych kontaktów i praktycznej wiedzy. Księżna, wdowa po krajczym wielkim litewskim Józefie Sapieże, powszechnie uchodziła za osobę wpływową i niezwykle światłą. Jej główna rezydencja w Wiśniczu oraz pozostałe dobra na Wołyniu stanowiły prężne ośrodki ówczesnego życia kulturalnego, towarzyskiego i politycznego[29].

Stanisław Kajetan Treter przekonany „o zacności światłej i bogatej damy polskiej księżnej z Jabłonowskich Sapieżyny", zdecydował się powierzyć siedemnastoletniego Stasia jej opiece. W swoich notatkach napisał: „namyśliłem się oddać cię w Jej opiekę i z rąk swoich wypuścić. W tym celu d. 25. maja stawiłem cię przed nią w Wiśniczu, gdzie w publicznej kompanii dni kilka przebyłeś, ale jeszcze nie zostałeś"[30]. Dziennik młodego Tretera z maja 1793 r. ukazuje fascynację światem magnackiego dworu. Towarzysząc ojcu, młody pamiętnikarz został przedstawiony gospodyni i jej otoczeniu, a następnie uczestniczył w codziennym rytmie życia dworskiego — od nabożeństw i wspólnych posiłków po rozrywki muzyczne i towarzyskie. Szczególną rolę odgrywała edukacja artystyczna: lekcje u kapelmistrza Bazylego, indywidualne występy podczas koncertów oraz udział w tańcach organizowanych na życzenie księżnej. Obok praktyk muzycznych i tanecznych młody pamiętnikarz miał okazję poznawać przestrzeń rezydencji — rozległe ogrody z menażerią, spiżarnie i magazyny dworskie, kolekcje sprzętów i artystycznych wyrobów. Staś ukazuje w swoim dzienniku barwny obraz życia w rezydencji księżnej Sapieżyny w Wiśniczu. Każdy dzień, jak odnotował na kartach dziennika, wypełniały spotkania towarzyskie, muzyka, uczty i rozrywki, które podkreślały przepych magnackiego dworu[31].

Druga wizyta w Wiśniczu w lipcu 1793 r. również nie zakończyła się pozostawieniem chłopca na stałe. Stanisław Kajetan zanotował w dzienniku: „D. 6. t.m. znowu cię Ojciec odwoził do Wiśnicza, lecz jeszcze tą razą, wahając się nad twoim losem, tam cię nie zostawił"[32]. Stanisław Kajetan obawiał się, że młodzieniec, pozbawiony codziennej kontroli, ulegnie pokusom zabawy

[28] D. Żołądź, *Ideały edukacyjne doby staropolskiej. Stanowe modele i potrzeby edukacyjne szesnastego i siedemnastego wieku*, PWN, Warszawa — Poznań 1990, s. 56-62.

[29] A. Blinda, *Teofila z Jabłonowskich Sapieżyna (1742–1816). Życie prywatne i działalność publiczna*, Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, Kraków 2023.

[30] CPAHUL, zespół 836, op. 1, sygn. 1041, k. 67v.

[31] CPAHUL, zespół 836, op. 1, sygn. 800, k. 90-98v.

[32] CPAHUL, zespół 836, op. 1, sygn. 1041, k. 68.

i rozrywki, co mogłoby zniweczyć jego dotychczasową edukację. Sam chłopiec na kartach dziennika wyrażał pewne zadowolenie z powrotu do spokojnego życia wiejskiego, które jawiło mu się jako bezpieczne i przewidywalne. Pod datą 7 sierpnia Staś zanotował: „Gdy niespodziewanie tak zrządziły okoliczności, że Ociec mój w Wiśniczu mnie nie zostawił, powracam z nim nazad do domu, do życia wiejskiego i do zwyczajnej tamże edukacyji mojej”[33].

Decyzja z 24 sierpnia 1793 roku, kiedy rodzice ostatecznie „rezolwowali się” powierzyć młodzieńca opiece księżnej Sapieżyny, stanowiła w jego biografii prawdziwy przełom. Był to moment, w którym młody Treter na wiele miesięcy wkroczył w świat dworski z wszystkimi jego blaskami i cieniami. W swoim dzienniku tak charakteryzował pierwsze dni nowej rzeczywistości:

> Dni tego miesiąca przepędziłem na życiu dworskim w Wisznicach zatrudniając się niektóremi usługami księżnej Jmości, ucząc się muzyki, bawiąc się z gośćmi czytaniem partykularnym i przyzwyczajając się do obcowania na tym większym świecie. W tym punkcie zostawił mi Ociec mój naukę, abym się chronił przy dworze czynić dworskim ludziom powieści, z których by się bajki i nienawiści mnożyły, lecz słuchając co by mi kto powiedział, sam ostrożnie mówić i czynić powinienem, abym się nikomu nie naraził i do plotek dworskich wciągnięty nie został[34].

Po kilku tygodniach tej wstępnej adaptacji, 10 października, nastąpił moment ostatecznego pożegnania z ojcem. Staś zapisał wówczas zwięźle w swoim dzienniku: „Zostałem dziś już odłączony od Ojca mojego, zostawiony w Wisznicach przy księżnie Jmci”[35]. Choć z perspektywy czasu Stanisław Kajetan nazywał ten moment początkiem *„epoki zepsucia”* swojego jedynaka, bieżący dziennik chłopca ukazuje przede wszystkim zorganizowaną rutynę, daleką od hulaszczych swawoli. Dni upływały mu na porannych mszach świętych, lekcjach muzyki, lekturze oraz spotkaniach towarzyskich.

Analiza krytyczna diariusza Stanisława Mikołaja Tretera z okresu od października 1793 do marca 1794 r. dostarcza unikalnego wglądu w realia funkcjonowania edukacji dworskiej oraz codzienność młodego szlachcica u schyłku istnienia Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Zapiski, choć cechujące się lakonicznością i powtarzalnością codziennych formuł, stanowią w istocie wielowymiarowe świadectwo socjalizacji młodzieńca w strukturach magnackiego dworu. Głównym celem pobytu siedemnastolatka na dworze Sapieżyny pozostawała pragmatyczna edukacja urzędowa i wdrożenie do pracy biurokratycznej. Codzienne, wielogodzinne absorbujące zajęcia, określane przez młodego pamiętnikarza jako „pisanie ciągłe regestrów”, uczyły

[33] CPAHUL, zespół 836, op. 1, sygn. 800, k. 81v-82.

[34] *Ibidem*, k. 83-84.

[35] *Ibidem*, k. 89.

go rygoru kancelaryjnego i systematyczności. Praca ta była formą praktycznego przygotowania do przyszłej służby publicznej, a dopełniały ją zadania z zakresu epistolografii dyplomatycznej. Równolegle z formacją urzędniczą na dworze realizowano program humanistyczno-artystyczny, mocno osadzony w prądach kosmopolitycznych. Wymownym tego przykładem jest odnotowany pod datą 3 listopada 1779 r. fakt podarowania młodzieńcowi przez samą księżnę Sapieżynę *Historii Aleksandra Wielkiego po francusku dla wprawy w języku tymże*[36]. Tę edukację intelektualną uzupełniały codzienne ćwiczenia muzyczne — regularna gra na skrzypcach oraz surowa dyscyplina konfesyjna, manifestująca się w obligatoryjnym uczestnictwie w porannych mszach świętych oraz wielogodzinnych nabożeństwach i nieszporach w kościele wisznickim. Młodzieńczy dziennik Stanisława Mikołaja Tretera idealnie egzemplifikuje dualizm kulturowy przełomu epok. Z jednej strony odzwierciedla on tradycyjne, sarmackie formy socjalizacji młodzieży szlacheckiej poprzez dworski system kliencki, z drugiej zaś ujawnia silne wpływy edukacji oświeceniowej. Choć ojciec młodzieńca w późniejszych latach wyrażał rozczarowanie porzuceniem przez syna praktyki diariuszowej, przypisując to destrukcyjnemu wpływowi życia dworskiego, zachowany materiał dowodzi, że okres spędzony przy dworze Teofili Strzeżysławy z Jabłonowskich Sapieżyny przyniósł młodemu Treterowi wszechstronne kompetencje. Jego zapiski stanowią bezcenny element rekonstrukcji mentalności i codzienności pokolenia, któremu przyszło wchodzić w dorosłość w momentach ostatecznego upadku suwerenności Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

Conflict of interest statement: The Author declares that there was no conflict of interest in this study.
Author's contribution: The Author is solely responsible for the conceptualization and preparation of the article.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne:

Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie, zespół 836, op. 1, sygn. 800, 984, 1041, 1042.

Źródła drukowane:

Ballexserd J., *Sposób dla rodziców fizycznego wychowania dzieci napisany po francusku przez P. Ballexerda, biegłego w sztuce doktorskiej, z francuskiego zaś na ojczysty język przetłumaczony*, Warszawa 1774.

[36] *Ibidem*, k. 90v.

Defoe D., *Przypadki Robinsona Cruzoe. Z angielskiego języka na francuski przełożone i skrócone od p. Feutry, teraz ojczystym językiem wydane*, t. 1-2, Warszawa 1769.

Literatura:

Archiwa rodzinno-majątkowe w zbiorach państwowych we Lwowie. Informator, oprac. S. Pijaj, Ministerstwo Kultury i Sztuki, Warszawa 1995.

Blinda A., *Teofila z Jabłonowskich Sapieżyna (1742–1816). Życie prywatne i działalność publiczna*, Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, Kraków 2023.

Cariowa N., *Archiwa rodowe Czajkowskich i Treterów w zbiorach Centralnego Państwowego Historycznego Archiwum Ukrainy we Lwowie*, „Miscellanea Historico-Archivistica", nr 9 (1998), s. 119-128.

Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie. Przewodnik po zasobie archiwalnym, oprac. A. Krochmal, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych oraz Państwowy Komitet Archiwów Ukrainy, Warszawa 2005.

Kaminskyi V., Kowalczyk M.E., *Stanisław Kajetan Treter*, [w:] Polski Słownik Biograficzny, t. 55, Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk oraz Towarzystwo Naukowe Societas Vistulana, Warszawa — Kraków 2023, s. 76-79.

Kaminskyi V., *Studia Stanisława Kajetana Tretera na uniwersytecie w Lipsku w latach 60. XVIII wieku — źródła do tematu*, [w:] *Źródła do dziejów staropolskich podróży edukacyjnych*, red. D. Żołądź-Strzelczyk i M.E. Kowalczyk, Oficyna Chronicon, Wrocław 2017, s. 363-378.

Kaminskyi V., *Станіслав-Каєтан Третер (1744–1833) — укладач родового архіву,* „Наукові зошити історичного факультету Львівського університету", 2010, nr 11, s. 240-247.

Korzon K., *Fragment treterianów w Ossolineum*, „Ze skarbca kultury. Półrocznik Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich", 1990, nr 50, s. 155-173.

Kowalczyk M.E. i Żołądź-Strzelczyk D., *Żywienie dziecka w polskiej rodzinie szlacheckiej w drugiej połowie XVIII wieku na przykładzie Stasia Tretera,* „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej" 2022, 70 (4), s. 419-433.

Kowalczyk M.E., *„Synu mój najmilszy…". Życie i edukacja Stanisława Mikołaja z Lubomirskich Tretera w latach 1776–1789, opisane przez ojca w trzystu listach*, „Biuletyn Historii Wychowania", 2011, nr 27, s. 59–70.

Kowalczyk M.E., *„Tyle razy stawałeś się smutną ofiarą nieszczęśliwej słabości rozumu matki twojej…". Dzieciństwo w rodzinie dysfunkcyjnej w drugiej połowie XVIII wieku na przykładzie Stanisława Mikołaja Tretera*, [w:] *Lumen educationis per saecula. Refleksje o edukacji i kulturze,* pod red. K. Kanacińskiej-Łuczak, M. Nowickiego, K. Ratajczaka przy współpracy A. Wojewody, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2025, s. 201-207.

Kowalczyk M.E., *„W kompanii podróżnej krajczyny koronnej Anny Teresy Potockiej". Zapiski z wojażu po Europie Stanisława i Agnieszki z Izbickich Treterów*, [w:] *Samotrzeć, w kompanii czy z orszakiem? Społeczne aspekty podróżowania w średniowieczu i w czasach nowożytnych,* red. M. Saczyńska i E. Wółkiewicz,

Instytut Archeologii i Etnologii PAN oraz Niemiecki Instytut Historyczny w Warszawie, Warszawa 2012, s. 371–386.
Kowalczyk M.E., *Choroba psychiczna w rodzinie w drugiej połowie XVIII wieku na przykładzie dzieciństwa Stanisława Mikołaja Tretera*, „Biuletyn Historii Wychowania" 2013, nr 30, s. 103-112.
Kowalczyk M.E., *Aktywność Agnieszki z Izbickich Treterowej w świetle dokumentów osobistych*, [w:] *Elżbiety, Ludwiki, Izabele. Kobiety w przestrzeni publicznej i prywatnej w Rzeczypospolitej XVIII wieku*, pod red. A. Danilczyka, P. Guzowskiego i W.F. Wilczewskiego, Muzeum Podlaskie w Białymstoku, Białystok 2025, s. 347-355.
Rosenberg A., *Food for Thought in Rousseau's Emile*, „Lumen", 1995, t. 14, s. 97-108.
Żołądź D., *Ideały edukacyjne doby staropolskiej. Stanowe modele i potrzeby edukacyjne szesnastego i siedemnastego wieku*, PWN, Warszawa — Poznań 1990.

Autorka:

Małgorzata Ewa Kowalczyk — doktor habilitowana w dziedzinie nauk humanistycznych, w dyscyplinie historia, profesor Uniwersytetu Wrocławskiego. Zainteresowania badawcze koncentruje na historii kultury epoki nowożytnej, ze szczególnym uwzględnieniem memuarystyki podróżniczej, dziejów kobiet, historii rodziny oraz zagadnień związanych z edukacją dzieci i młodzieży. Edytorka źródeł historycznych, autorka kilku monografii (m.in. *Obraz Włoch w polskim piśmiennictwie geograficznym i podróżniczym osiemnastego wieku*, 2005; *Sierżant w spódnicy. Historia życia i służby wojskowej Joanny Żubrowej (1782–1852)*, 2016; *Zagraniczne podróże Polek w epoce oświecenia*, 2019) oraz licznych artykułów naukowych.